

РЕЦЕНЗІЇ

Павло Бартусяк

ДЕЛЬОЗ І ГВАТАРІ: РЕФРЕНИ СВОБОДИ.

Olkowski, D., & Pirovolakis, E. (Ed.). (2019). *Deleuze and Guattari's Philosophy of Freedom. Freedom's Refrains*. New York: Routledge.¹

Тексти Жюль Дельоза і Фелікса Гватарі (спільні й окремі) є одними з найбільш досліджуваних сучасною історією філософією. Розмаїття окреслених ними тем вражає. Спосіб розгортання цих тем іноді шокує. Наприклад, експлікація філософії Спінози може здійснюватися через деталізацію анатомії кліща. Ці особливості більшою чи меншою мірою неодмінно відбиваються у дослідженнях їхньої філософії. На присвяченій Дельозу й Гватарі конференції, що відбулась у червні 2019 року в Токійському університеті, працювало 35 секцій! У назві однієї з присвячених Дельозу статей зустрічаємо «павука», «ящірку» та «кліща» [Goetz 2007]. Незвична манера філософування Дельоза і Гватарі зумовлює виникнення нескінченних інтерпретацій та реактуалізацій результатів цього філософування.

Це, наприклад, підтверджує започаткована Единбурзьким університетом видавнича серія «Плато – нові напрямки у вивченні Дельоза». Її головна мета – пошук нових підходів до трактування Дельозової філософії та нових ділянок для її застосування. Спектр видань серії доволі широкий. Серед виданого останніми роками Единбурзьким університетом (у тому числі поза серією) варто виокремити: «Практикуючи з Дельозом дизайн, танець, мистецтво, письмо, філософію» [Attwill, et al. 2017], «Дельозів бергсонізм» [Lundy 2018] «Дельоз і Лукрецій: зустріч» [Johnson 2019], «Утверджуючи дивергенцію. Дельозове прочитання Ляйбніца» [Tissandier 2019], «Кантіанський етос Дельоза. Критика як спосіб життя» [Carr 2019], «Філософський родовід Дельоза. Частина II².» [Jones, Roffe 2019], «Дельоз-Стоїк» [Johnson 2020], «Мислити з Дельозом» [Vogue 2019]. У цій книзі Рональд Бог розглядає політичні, музичні, літературні, лінгвістичні, природничо-наукові аспекти філософії Дельоза.

Міждисциплінарні практики Дельоза і Гватарі досліджуються також в інших виданнях: «Музичні зустрічі з Дельозом і Гватарі» [Moisala et al. 2017]. «Дельоз, Гватарі і проблема трансдисциплінарності» [Collett 2019], «Збирати множини з Дельозом»

© П. Бартусяк, 2020

¹ Збірку укладено за матеріалами міжнародної конференції «Жиль Дельоз і Фелікс Гватарі. Рефрени свободи», що відбулась у квітні 2015 року в Афінському університеті соціальних і політичних наук «Пантеон».

² Перша частина була видана у 2009 році [Jones, Roffe 2009].

[Querrien et al. 2019], «Логіка Жилія Дельоза» [Shores 2020]. У текстах «Дельоз і становлення» [Bankston 2017], «Дельоз. Мислитель образу» [Michalet 2020] аналізується такий важливий елемент Дельозової філософії як трансформація «Я», становлення іншим.

Саме ці три аспекти: історико-філософські студії Дельоза (а також історичні джерела його концепції), міждисциплінарність філософії Дельоза і Гватарі, проблема становлення (вироблення нового, творчість), – переважно домінують у дослідженнях присвячених зазначеним авторам. Це проявляється вже в класичних працях про Дельоза, «Варіації. Філософія Жилія Дельоза» [Martin 1993], «Дельоз. Філософія події» [Zourabichvili 1994], «Дельоз. Віртуальна філософія» [Alliez 1996], «Оса й орхідея. Есе про Жилія Дельоза» [Villani 1999]. Згодом, у таких працях, як, наприклад, «Дельоз, Гватарі й вироблення нового» [O'Sullivan, Zerke 2011], «Про вироблення суб'єктивності. П'ять діаграм скінченно-нескінченного відношення» [O'Sullivan 2012], «Дельоз, аберантні рухи» [Laroujade 2014], ці прояви інтенсифікуються. І стають яскраво помітними в уже зазначених дослідженнях останніх років, у тому числі в збірці «Філософія свободи Дельоза і Гватарі. Рефрени свободи».

Цю збірку можна вважати сиквелом тематичного числа «Жилія Дельоз і Фелікс Гватарі – Рефрени свободи» журналу *Deleuze and Guattari Studies* [Boundas, Sotiris: 2016]. Журнал видається вже згаданим Единбурзьким університетом. У цьому числі з авторів, представлених у збірці, присутній лише Константин Баундас. У журналі він є одним з авторів вступу (інший це Панагіотіс Сотіріс), а також інтерв'юером (спілкувався з французькою соціологієюю Анн Керієн з приводу клініки «La Bord» і лівацтва у Франції 1965-1981 років). Це число присвячене здебільшого соціальному й політичному аспектам філософії Дельоза і Гватарі. У збірці цей сегмент розглядається тільки в III-й частині. Тепер перейдемо до огляду самої збірки.

Про що йдеться в першій частині заголовку, зрозуміло. Але що означає друга? Укладачі збірки відразу демонструють читачам свої наміри. Дослідження проблеми свободи в Дельоза і Гватарі проходить крізь призму слова рефрен. Англійське *refrain* можна перекласти ще як приспів, приспівка, повторення простого співочого ритму, наприклад, ля-ля-ля... тощо. Саме варіант *refrain* використав Браян Масумі для перекладу створеного Дельозом і Гватарі концепту *ritournelle* (ритурнель³) [Deleuze, Guattari 1987: 310]. Тематика частин збірки⁴, як і проблематика текстів, доволі розмаїта.

³ Французьке слово *ritournelle* (від іт. *ritornare/ritorno* – повертатися/повернення) може означати: короткий інструментальний мотив, який нагадує про мелодію, яка лунала на початку композиції; повторення простого ритму протягом однієї композиції; приспів тощо.

⁴ Збірка складається з п'яти частин, кожна з яких містить тексти різних авторів.

Частина I. Нескінченні швидкості й машина

1. Жан-Кле Мартен «Дельоз і свобода машин»;
2. Майкл Дж. Ардолайн «Нескінченні швидкості й практична рація: Кінематика концепту у творі “Що таке філософія?”»

Частина II. Філософія і мова

3. Доротеа Олковскі «Сробувати безум: творення і кристалічний мозок»
4. Деніел В. Сміт «Сенс і буквральність або чому в Дельозовій філософії немає метафор»
5. Грег Ламберт «Якими є концептуальні персонажі Дельоза»

Частина III. По той бік політики

6. Катарина Помбо Набаїс «Жафка і Мелвіл: Одна й та сама боротьба за прийдешній народ?»
7. Сотіріа-Ісміні Гунарі «Афективна політика і “криза”: приклади публічного засудження ВЛП-позитивних жінок й обмеження свобод біженців»
8. Юджин В. Холанд «Політична імпровізація й “Великий похід крізь інституції”»
9. Мохамед Мулфі «Геофілософія і революція в ученні Дельоза»

Однак вони конвергують. Це забезпечують, зазначає у «Пролозі перекладача» Конс-тантин Баундас, рефрени свободи. Що вкладають автори у це словосполучення? Чому аналіз проблематики свободи у Дельоза і Гватарі прив'язаний до слова *refrain*? Й опосередковано до концепту з «Тисячі плато» ритурнелі?

У написаному Доротеею Олковскі вступі «Рефрени свободи, Дельоз, Гватарі, й філософія» пропонуються відповіді на ці питання. На самому початку Олковскі зазначає, що Дельоз і Гватарі не розробляли концепт свободи. Утім, автори збірки, на її погляд, рішуче налаштовані говорити про свободу в контексті їхньої філософії. На перший погляд тут явна суперечність, адже складно говорити про те, чого немає. Однак у всесвіті Дельоза і Гватарі це можливо. Перш ніж продовжити огляд вступу та інших частин збірки слід з'ясувати передумови виникнення цієї можливості.

У статті «З приводу нових філософів та однієї більш загальної проблеми» Дельоз використав словосполучення *gros concepts* (громіздкі концепти) [Deleuze 2003a: 127]. До таких він зараховує закон, віру, владу тощо. До переліку, без сумніву, можна додати свободу. Дельоз і Гватарі у своїх текстах (окремих чи спільних) намагалися мінімізувати використання громіздкого. Свої ідеї вони здебільшого підпирали конкретними подіями, а останні кристалізували в конкретних концептах. Наприклад, ідея відриву від території спирається на міграцію лосося у верхів'я річок або на прохід тисяч лангустів дном океану – доволі конкретні події, які були кристалізовані в конкретному концепті «детериторизація» (*déterritorialization*). Така сама історія формування концепту «ритурнелі». Утім, ідея повторюваності, яка лежить у його основі, кристалізувалась у ритурнелі не відразу. Були перехідні ланки. У «Різниці й повторенні» аналіз Ніцшеанського *вічного повернення* супроводжує слово *rengaine* (часто повторювана пісенька/приспівка): «Часто повторювана приспівка – це вічне повернення як цикл чи циркуляція ... як тваринна природна певність [*certitude animale naturelle*], як чуттєвий закон самої природи [*loi sensible de la nature elle-même*]» [Deleuze 1968: 14]. Подобиці симбіозу повторюваності і тваринного світу будуть описані саме в розділі «Про ритурнелі» («Тисяча плато»). Наприкінці «Різниці й повторення» йдеться про певну глибину, черево природи (*flancs de la nature*), місце, де розробляється живе і смертне повторення (*répétition vivante et mortelle*). І це повторення стає імперативним і позитивним через завжди присутню в ньому різницю. Цей момент Дельоз пояснює на прикладі поеми/пісні. Диференціальні серії (*séries différenciées*) організовуються в куплети. Останні обертаються навколо рефрену (*refrain*), себто приспіву. Рефрен завжди оточений диференціальними серіями, які узгоджуються з ним через ритм, міру, віршовий розмір тощо. Таким чином, виникає взаємопроникність серій (*compénétration des séries*).

Схожі процеси, незалежно від Дельоза, описував Гватарі. У 60-х роках він розробляв концепт трансверсальності (*transversalité*) з метою об'єднати гетерогенні полюси

Частина IV. Мистецтво і творення

10. Філіп Менг «Демонтаж землі (пейзажу), демонтаж обличчя»
11. Паскаль Критон «Інтенсивна різниця і суб'єктивності»

Частина V. Дельоз та інші

12. Алан Д. Шріфт «Плюралізм=Монізм: що Ніцше і Спіноза дали Дельозу»
13. Ален Больйо «Геодинаміка Дельоза і Гватарі та геостатика Гусерля: дві космологічні перспективи
14. Корі Шор «Афірмації хибного і біфуркації істинного: Дельозів діалетичний і стоїчний фаталізм»

[Guattari 1992b: 2], деієрархізувати соціальне середовище⁵. Приспівка, ритм пісні, деієрархізація в клініці «Ля Борд» – конкретні події, які були кристалізовані в концепті ритурнель. Англійський варіант *refrain*⁶ для французького *ritournelle* певним чином сигналізує про цю кристалізацію.

До ритурнелі Дельоз ставився особливо. 1984 року в «Листі до Уно: як ми працювали вдвох» Дельоз виокремив з-поміж найприємніших для нього епізодів книги «Тисяча плато» зонайперше «ритурнель і музику» [Deleuze 2003b: 220]. У документальному фільмі «Алфавіт Жіля Дельоза»⁷, обговорюючи тему «Опера», філософ сказав: «якби мене запитали: ти постійно говориш про творення концептів, а який філософський концепт розробив ти? Я би відповів: ми (з Гваттарі) створили дуже важливий філософський концепт – ритурнель» [Boutang 1995]. За кілька років це питання поставив Дельозу і Гваттарі Дідьє Ерібон, після публікації твору «Що таке філософія?» (1991): «...на вашу думку, які концепти ви створили?» Філософи відповіли: «Ритурнель, наприклад. Ми сформувавши концепт ритурнелі у філософії» [Deleuze, Guattari 2003c: 356].

Чим можна пояснити прив'язаність Дельоза до цього концепту? Наприклад, тим, що для нього ритурнель є режимом функціонування філософії. 1987 року Дельоз і Гваттарі в передмові до італійського видання «Тисячі плато» називають філософію наймогутнішою з усіх пісень пісенькою (*chansonnette*) [Deleuze, Guattari 2003d: 290], космічним речитативом (*sprechgesang*⁸ *cosmique*). І цю пісеньку чи речитатив виконують концепти. «Тисяча плато» – немовби музичний твір. Не випадково він починається з ілюстрації фрагмента партитури італійського композитора Сільвано Буссотті, а розділ «Про ритурнель» – з дати 1837, що відсилає до творчості німецького композитора Роберта Шумана, а також з картини Пауля Клее «Машина для щебетання» (*Die Zwitscher-Maschine*), на якій зображені пташки, що намагаються співати.

У середині ритурнелі зіштовхуються сили хаосу (*forces du chaos*), сили землі (*forces terrestres*) й космічні сили (*forces cosmique*). З хаосу народжуються середовища (*milieux*) та ритми (*rhythmes*). Середовище існує завдяки періодичному повторенню. Останнє продукує різницю, яка уможливує перехід одного середовища в інше. Зміна середовища є самим ритмом. Наприклад, приземлятися, приводнюватися, відлітати (птахи). У зв'язку з цим, саме різниця є ритмічною, а не повторення. Згодом ритм стає виразним, і виникає територізація. Ритурнель – це ритм і мелодія, які територізуються. Птаха співає, щоб помітити свою територію. Птаха виконує ритурнель. Однак територізація часто переходить у детериторізацію. Це те, що Дельоз і Гваттарі називають «Рідне – ззовні» (*Le Natal est dehors*) [Deleuze, Guattari 1980: 401]. Як у випадку

⁵ У психіатричній клініці «Ля Борд» (*La Borde*), де Фелікс Гваттарі працював з 1955 року й до кінця життя, пацієнтів заохочували, наприклад, виконувати адміністративні функції.

⁶ В англійській мові існує відповідник *ritornello*.

⁷ Фільм створений на матеріалі восьмигодинного відеозапису розмов між Дельозом і його подругою та колишньою ученицею, журналісткою Клер Парне в 1988-1989 рр. 25 тем розмов стосувалися різноманітних понять філософії Дельоза, а також деяких особистих сюжетів (дитинство, хвороба тощо). Темі розташовувалися в алфавітному порядку, звідси й назва проекту. За життя Дельоз незмінно відмовлявся з'являтися на телебаченні, зокрема й ці матеріали він заповів опублікувати лише після своєї смерті. П'єр-Андре Бутан, відомий кінодокументаліст, створив фільм на основі згаданого відеозапису, а Парне переконала Дельоза розпочати оприлюднення окремих частин з січня 1995 року на телеканалі ARTE. 4 листопада того ж року Дельоз помер. На той час публікація досягла вже літери G і була завершена пізніше. Фільм неочікувано здобув комерційний успіх, 2004 року вийшов на DVD носіїв.

⁸ У тексті Дельоз і Гваттарі використовують німецьке слово.

проходу лангустів дном океану. Це «ззовні» для Дельоза і Гватарі є проявом космічних сил. «Прохід лангустів» притаманний всьому живому. Це порівняння (*s'élancer*⁹) веде до імпровізації. А остання – до возз'єднання зі Світом (*rejoindre le Monde*) [ibid.: 383].

Гадаю, цієї передісторії ритурунелі достатньо для розуміння передумов можливості розглядати проблему свободи в контексті філософії Дельоза і Гватарі. Формула «Рідне – ззовні» дає шанс вислизнути, прокреслити те, що Дельоз і Гватарі називають *лініями втечі* (*lignes de fuite*), уможливило становлення. Це є одним із проявів свободи. Ритурунелі веде до неї лабіринтами (хаос, земля, космос). Однак «Рідне – ззовні» стосується не тільки ритурунелі. Ця формула проходить наскрізною ниткою через усю творчість філософів. Свобода, на думку авторів збірки, є наче рефреном, приспівкою в пронизаній диференціальними серіями філософській пісні Дельоза і Гватарі. Тому рефрени свободи.

У вступі Олковскі, описуючи перехід від хаосу до територизації, дуже доречно згадує т.зв. «пеласгічний міф про творення» (за Робертом Грейвсом), у якому йдеться про жіноче божество-творця світу, Евріному, богиню, що постала з Хаосу, танцювала з вітром і привела космос у рух. Зазначимо, що Еврінома пройшла шлях від хаосу, через територизацію, до космосу. Кожен її рефрен, кожна ритурунелі (від хаосу до моря, від моря до вітру, від вітру до хвилі, воркотання горлиці тощо), на думку Олковскі, є тим, що ми звикли називати свободою. Слово свобода є звичним і всім зрозумілим, однак воно порожнє. Якщо залучити до опису пригод Евріноми термін «свобода», то за лаштунками залишаться події, які її реалізують. Себто важлива не так свобода, як її здійснення. Рефрен видобуває зі середовища, яке його оточує (диференціальні серії, куплети тощо), вібрації, декомпозиції, проєкції або трансформації. Саме це ми маємо на увазі, коли говоримо про свободу, підсумовує Олковскі.

У «Пролозі перекладача» Константин Баундас пише, що вся філософія Дельоза говорить про свободу й ритурунелі свободи (*freedom's ritornellos*, с. xxii). Особливості цієї філософії свободи Баундас коротко описав у п'яти пунктах: 1. На відміну від Гайдеггера, Дельоз не розглядає свободу як предикат дій та характеристик людей. Свобода головним чином є атрибутом різниці; 2. Дельоз особливо ставився до інфінітивів й дієслівних прикметників. Наприклад, *différer* (відрізнити), *différentier* (диференціювати), *répéter* (повторювати). Ці інфінітиви знеособлюють та додають мобільності становленню краще, ніж іменники різниця та повторення; 3. Рефрени є повторювальними моментами, які створюють різницю як таку; 4. Рефрен є свободою, позаяк свобода не є здатністю душі вибирати одну з багатьох інших можливих альтернатив, а відходом від примусів звички та пам'яті. Свобода є творенням і ствердженням нового, актуалізацією віртуального; 5. У рефрені свобода в собі й для себе трансформується в свободу для нас.

Вважаю необхідним деталізувати четвертий пункт, адже це допоможе вписати філософію свободи Дельоза і Гватарі в історичний контекст. На позір екстравагантна їхня концепція, утім, витікає з класичних філософських джерел. У зв'язку з цим варто розпочати огляд з п'ятої частини збірки «Дельоз та інші», а саме зі статті Алана Д. Шріфта «Плюралізм=Монізм: що Ніцше і Спіноза дали Дельозу». Шріфт аналізує ті сегменти філософії Спінози та Ніцше, які привели Дельоза до того, що він з Гватарі у тексті «Ризома», вступі до «Тисячі плато», називають магічною формулою: «ПЛЮ-

⁹ Тут, мабуть, Дельоз і Гватарі роблять алюзію на Бергсонівський концепт *élan* (порівняння).

РАЛІЗМ=МОНІЗМ» (PLURALISM=MONISM) [ibid.: 31]. Згідно з Дельозом, у Спінози свідомість є лиш ефектом афектів, які виробляють у нас різноманітні потяги. Саме зовнішня річ викликає у нас бажання цієї речі, прагнення до неї. Свідомість просто це віддзеркалює. Спінозова теорія афектів відвертає нас від пошуку трансцендентальних моральних стандартів (згідно з якими ми судимо про добро чи зло). Вона спонукає до формулювання іманентного питання: на що ми здатні? Дельоз, услід за Спінозою, намагався збільшити кількість позитивних афектів, адже саме вони підсилюють нашу спроможність діяти, і поменшити кількість негативних, бо цю спроможність вони послаблюють. Достоту практична ціль. Ось чому один зі своїх творів про Спінозу Дельоз назвав «Спіноза: практична філософія» [Deleuze 1970]. Згідно з Дельозом, Спінозова етика ставить тільки одне питання: як досягти максимуму позитивних афектів?

Ніцше, як і Спіноза, іманентизував етику. Реалізував це своїм концептом «воля до сили». Ідеться не про волю до оволодіння певним предметом, а про спроможність діяти, про генерування достатніх для цього сил. Дельоз у філософії Спінози й Ніцше бачив передусім вираження сили ствердності. У Спінози одне тіло пронизують численні полярні афекти, у Ніцше через активні й реактивні сили утверджується монізм «волі до сили». Саме ці висновки привели Дельоза і Гватарі до магічної формули ПЛЮРАЛІЗМ=МОНІЗМ. Від численних рефренів до однієї свободи. У творі «Спіноза та проблема вираження» у XVI-му розділі з промовистою назвою «Етичне бачення світу» Дельоз пише, що в Спінози рація, сила чи свобода є невіддільними від становлення [Deleuze 1969: 241]. Для Спінози й Дельоза свобода не є статичним вибором чогось одного з-поміж множини всього іншого. Свобода – це рух назустріч усьому іншому, це, зрештою, стати іншим.

Ще один філософ, який мав неабиякий вплив на формування філософії Дельоза, зокрема на його вчення про різницю і становлення, себто, у контексті даного огляду, свободу, це Анрі Бергсон. У третьому розділі «Про організацію станів свідомості. Свобода» твору «Есе про безпосередні дані свідомості» Бергсон пише, що «...у реальності не існує двох тенденцій, ні навіть двох напрямків, а лиш одне я, що живе...» [Bergson 1970: 92]. Нашому «Я» притаманна жива активність (*activité vivante*). На думку Бергсона, слід позбутися трактування процесу прийняття рішення як коливання в просторі (вибір між). Цей процес є передусім процесом динамічним, в якому Я і самі мотиви перебувають у неперервному становленні. Процес, який згодом Бергсон зробив у «Творчій еволюції» [Bergson 2018] світовим.

Філософія Дельоза і Гватарі (особливо у фазі «Анти-Едіпа» й «Тисячі плато») продовжила закладені Спінозою, Ніцше та Бергсоном тенденції. Якщо в цих трьох авторів становлення є тим, до чого вони прийшли, гирлом їхньої творчості, тим, що вони відкрили, то Дельоз і Гватарі з цього виходили, це було витоком їхньої філософії, тим, що дозволило описувати спів птахів і міграцію лосося, говорити про свободу, не називаючи її.

Наступний текст п'ятої частини «Геодинаміка Дельоза і Гватарі та геостатика Гуссерля: дві космологічні перспективи» Алена Больйо. Дослідник порівнює космологічні концепції філософів. Переосмислює зв'язок між Землею та всесвітом, зв'язок, який, на думку Больйо, увіразнює ідею «детериторизованої землі», що є не точкою в галактиці, а самою галактикою серед багатьох інших. Якщо, за Гуссерлем, статика землі є більш значущою, ніж її рух, то для Дельоза і Гватарі достоту навпаки. Земля в

них пронизана космічними силами, їй притаманне деяке *ззовні* (*dehors*), що безперестанно динамізує та детериторизує.

В останньому тексті с'ятої частини «Афірмації хибного та біфуркації істинного: Дельозів діалетичний і стоїчний фаталізм» Корі Шор аналізує Дельозове трактування Ніцшеанського *amor fati* та стоїчного фаталізму, вказуючи на роль цих ідей у виникненні концепту *ритуель*.

Перша частина «Нескінченні швидкості й машина» починається з тексту Жан-Кле Мартена «Дельоз і свобода машин». На думку Мартена, Дельозів трансцендентальний емпіризм є парадоксальною формулою, адже відсилає до досвіду, який ще не є прожитим. Досвід може наблизити нас до незнайомого, до *ззовні*, розмістити *ззовні* того, що ми прожили. Дельоз експериментує з доіндивідуальними сингулярностями. Саме останні є *свобідними* в порівнянні з індивідуальними вимогами і правами. З огляду на це, більше немає сенсу говорити про свободу, засновану на єдності морального суб'єкта. Таким чином виникає безліч свобод, або свобода циркулювати серед усього. Свобода, яка відкрита перед номадичною грою.

У тексті «Нескінченні швидкості і практична рація: Кінематика концепту у творі «Що таке філософія?»» Майкл Дж. Ардолайн аналізує фразу Дельоза і Гватарі «нескінченні швидкості», яку вони використали у творі «Що таке філософія?». На його думку, цей конструкт є важливим для розуміння принципів побудови концептів. Процес творення концептів є аналогічним до процесу прискорення елементарних частинок до нескінченних швидкостей. Експерименти з концептами деталізують рівні свободи, зазначив Ардолайн.

У другій частині збірки «Філософія і мова» розглядаються ефекти мови в їхньому зв'язку з космічними силами. У першому есе цієї частини «Спробувати безум: творення і кристалічний мозок» Олковскі пише, що Дельозів концепт «кристалічний мозок» породжує важливі питання: чи є безум передумовою творчого генія? Детериторизувати середовище для того, щоб створити щось нове? Вона розглядає зв'язок між організацією *Дивокраю* (Льюїс Керрол), шизофренічною креативністю і творчістю Антонена Арто, Френсиса Бейкона й Девіда Лінча в контексті Дельозового концепту кристалічний мозок.

Деніел В. Сміт в есе «Сенс і буквральність, або чому в Дельозовій філософії немає метафор» з'ясовує, чому Дельоз закликав сприймати його філософські концепти буквально. На позір Дельозові й Гватареві концепти чи тези вельми метафоричні: ризома, номади, ретериторизація, «ми зроблені з ліній», «несвідоме є заводом» тощо. Концепти наче звуки, кольори, образи, вони є інтенсивностями. Концепти не підлягають розумінню й інтерпретації. Вони працюють або не працюють. У цьому контексті концепти Дельоза і Гватарі можна розглядати як рефрен, зазначає Сміт.

У третьому розділі першої частини твору «Що таке філософія?» Дельоз і Гватарі вводять таку цікаву фігуру, як концептуальний персонаж. Філософія, на їхню думку, повинна розробляти план іманенції, а концептуальний персонаж уводиться для того, щоб цей план оживити, персоналізувати філософію. В останньому тексті цієї частини збірки, «Якими є концептуальні персонажі Дельоза», Грег Ламберт досліджує як ранні так і пізні введені Дельозом концепти крізь призму цієї фігури. Ламберт вказує на те, що концептуальні персонажі виникають і функціонують у мові наче кліше. Циркулюють і відтворюються через силу повторення.

У третій частині збірки «По той бік політики» досліджуються рефрени й свобода в політичному сегменті філософії Дельоза і Гватарі. У першому есе цієї частини,

«Кafka і Melville: Одна й та сама боротьба за прийдешній народ?», Катаріна Помбо Набаїс аналізує такі концептивні словосполучення й концепти Дельоза і Гватарі як «менша література», «менші народи», «становлення», «детериторизація».

Сотіріа-Ісміні Гунарі в наступному тексті «Афективна політика і “криза”: приклади публічного засудження ВІЛ-позитивних жінок й обмеження свобод біженців» аналізує події в кризовій Греції починаючи з 2008 року крізь призму номадичних рефренів. Вона використовує тези, на кшталт «номадизм проти держави» (ст. 91), «негативні афекти та меншість» (ст. 97), «номадичні становлення» (ст. 100), концепт «мікрополітика» тощо. Авторка висновує, наприклад, що номадичні афекти і становлення блокуються внаслідок захоплення «гравітаційною та інтернувальною [internalizing] силою [овнутрішнення] держави».

Юджин В. Холанд в есе «Політична імпровізація й “Великий похід крізь інституції”» прагне інтегрувати запроваджений ним концепт «номадичне громадянство» (nomad citizenship) до індивідів і груп, які розгортають свою діяльність у межах уже створених інституцій.

В останньому тексті цієї частини, «Геофілософія і революція в ученні Дельоза», Мохамед Мулфі розглядає концепт революції Дельоза і Гватарі, й узагалі їхню філософію як спробу чинити опір теперішньому, як те, що у рефрені розповивається як неочікуване, нове, значуще.

І нарешті четверта частина «Мистецтво і творення». У першому есе цієї частини «Демонтаж землі(пейзажу), демонтаж обличчя» Філіп Менг зазначає, що не обличчя (індивід) є первинним (у мистецтві), а група, банда (band). Але йдеться не про групу людей, а про зграї тварин, птахів (становлення-твариною). Книга Дельоза «Френсіс Бейкон. Логіка відчуття» [Deleuze 2002] націлена саме на демонтаж обличчя, зазначає Менг. Так само не центральним для Дельоза є пейзаж. Позаяк він завжди підлягає детериторизації. Яскравий приклад демонтуння пейзажу Дельоз бачить у творчості Поля Сезана.

Завершуємо огляд збірки текстом французької композиторки й музикознавиці Паскаль Критон «Інтенсивна різниця і суб’єктивізації». Критон звертає увагу на те, що різниця в Дельоза не є різницею між об’єктами. Ця різниця, яку в «Різниці й повторенні» Дельоз називає інтенсивною, є результатом творчих процесів. Критон єдина в цій збірці писала окремо про Гватарі. Звертається до його останнього твору «Хаосмос» [Guattari 1992a], де одну з провідних ролей відведено концептові «виробництво суб’єктивності» (production of subjectivité). Згідно з Гватарі, суб’єктивність не є даністю, вона ніколи не тотожна сама собі, вона завжди гетерогенна. Я для самого себе і для інших постає як номад. Суб’єктивності притаманна поліфонія.

Цю частину ми розглянули останньою, хоч у збірці вона передостання. Завершуємо мистецтвом. Адже, згідно з Дельозом і Гватарі, кожен рефрен, як зазначає Олковскі у вступі, починається як мистецтво. У розділі «Про ритуральну птаха, яка співає, є віртуозом, поетом, художником. Для Дельоза і Гватарі був вельми важливим цей мистецький рефрен. Перша їхня спільна книга «Анти-Едіп» починається з картини Річарда Лінднера «Хлопчик із машиною», а «Гисяча плато», як уже було зазначено, – із фрагмента партитури Сільвано Буссотті. Композитор записує ноту, художник створює мазок, танцівник ловить ритм. Кожен цей порух творить, виробляє суб’єктивність, виконує, зрештою, рефрени свободи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

- Alliez, E. (1996). *Deleuze: philosophie virtuelle*. Paris: Synthélabo.
- Attiwill, S., et al. (2017). *Practising with Deleuze Design, Dance, Art, Writing, Philosophy*. Edinburgh: Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474429344.001.0001>
- Bankston, S. (2017). *Deleuze and Becoming*. New York: Bloomsbury Publishing.
- Bergson, H. (1970). *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Paris: PUF.
- Bergson, H. (2018). *L'Évolution créatrice*. Paris: PUF.
- Bogue, R. (2019). *Thinking with Deleuze*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Boundas, C. V., & Sotiris, P. (Eds). (2016). Gilles Deleuze and Félix Guattari : Refrains of Freedom. *Deleuze and Guattari Studies*. 10(3), 281-425. <https://doi.org/10.3366/dls.2016.0226>
- Boutang, P.-A. (Réal.). (1995). *L'abécédaire de Gilles Deleuze* [Video file]. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=L_GZ_LZvpZc&list=PLiR8NqajHNPbaX2rBoA2z6IPGpUOIPIS2
- Carr, C. L. (2019). *Deleuze's Kantian Ethos. Critique as a Way of Life*. Edinburgh: Edinburgh UP. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474407717.001.0001>
- Collett, G. (2019). *Deleuze, Guattari, and the Problem of Transdisciplinarity*. London: Bloomsbury Publishing.
- Deleuze, G. (1968). *Différence et Répétition*. Paris: PUF.
- Deleuze, G. (1969). *Spinoza et le problème de l'expression*. Paris: Minuit.
- Deleuze, G. (1970). *Spinoza: Philosophie pratique*. Paris: PUF.
- Deleuze, G. (2002). *Francis Bacon: logique de la sensation*. Paris: Seuil.
- Deleuze, G. (2003a). À propos des nouveaux philosophes et d'un problème plus général. In G. Deleuze, *Deux régimes de fous. Textes et entretiens 1975-1995* (pp. 127-135). Paris: Minuit.
- Deleuze, G. (2003b). Lettre à Uno : comment nous avons travaillé à deux. *Deux régimes de fous. Textes et entretiens 1975-1995*. Paris: Minuit, 218-221.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1972). *Capitalisme et schizophrénie 1: L'Anti-Œdipe*. Paris: Minuit.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1980). *Capitalisme et schizophrénie 2: Mille plateau*. Paris: Minuit.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1991). *Qu'est-ce que la philosophie?* Paris: Minuit.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2003c). Nous avons inventé la ritournelle. Propos recueillis par Didier Eribon in Le Nouvel Observateur, september 1991. *Deux régimes de fous. Textes et entretiens 1975-1995*. Paris: Minuit, 353-356.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2003d). Préface pour l'édition italienne de "Mille plateau". In G. Deleuze, *Deux régimes de fous. Textes et entretiens 1975-1995* (pp. 288-290). Paris: Minuit.
- Goetz, B. (2007). L'araignée, le lézard et la tique: Deleuze et Heidegger lecteurs de Uexküll. *Le Portique*, 20. Retrieved February 20, 2020, from <http://journals.openedition.org/leportique/1364>
- Guattari, F. (1992a). *Chaosmose*. Paris: Galilée.
- Guattari, F. (1992b). Vertige de l'immanence. Refonder la production d'inconscient. Interview de Félix Guattari par John Johnston. *Chimères. Revue des schizoanalyses*, 38, 1-18. <https://doi.org/10.3406/chime.2000.2296>
- Johnson, R. (2019). *The Deleuze-Lucretius Encounter*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Johnson, R. J. (2020). *Deleuze, A Stoic*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Jones, G., & Roffe, J. (Ed.). (2009). *Deleuze's Philosophical Lineage*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Jones, G., & Roffe, J. (Ed.). (2019). *Deleuze's Philosophical Lineage II*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Lapoujade, D. (2014). *Deleuze, les mouvements aberrants*. Paris: Minuit.
- Lundy, C. (2018). *Deleuze's Bergsonism*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Martin, J.-C. (1993). *Variations. La philosophie de Gilles Deleuze*. Paris: Payot.
- Michalet, J. (2020). *Deleuze, penseur de l'image*. Saint-Denis: Presses Universitaires de Vincennes.
- Moisala, P., et al. (2017). *Musical Encounters with Deleuze and Guattari*. New York: Bloomsbury Publishing.

- O'Sullivan, S. (2012). *On the Production of Subjectivity Five Diagrams of the Finite-Infinite Relation*. London: Palgrave Macmillan.
- O'Sullivan, S., & Zepke, S. (2011). *Deleuze, Guattari and the Production of the New*. London: Bloomsbury Publishing.
- Querrien, A., Sauvagnargues, A., & Villani, A. (2019). *Agencer les multiplicités avec Deleuze*. Paris: Hermann.
- Shores, C. (2020). *Logic of Gilles Deleuze*. London: Bloomsbury Publishing.
- Tissandier, A. (2019). *Affirming Divergence Deleuze's Reading of Leibniz*. Edinburgh: Edinburgh UP. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474417747.001.0001>
- Villani, A. (1999). *La guêpe et l'orchidée essai sur Gilles Deleuze*. Paris: Belin.
- Zourabichvili, F. (1994). *Deleuze une philosophie de l'événement*. Paris: PUF.

Одержано / Received 28.02.2020

Pavlo Bartusiak

Deleuze and Guattari's: Freedom's Refrains. Olkowski, D., & Pirovolakis, E. (Ed.). (2019). Deleuze and Guattari's Philosophy of Freedom. Freedom's Refrains. New York: Routledge.

Review of Olkowski, D., & Pirovolakis, E. (Ed.). (2019). *Deleuze and Guattari's Philosophy of Freedom. Freedom's Refrains*. New York: Routledge.

Павло Бартусяк

Дельоз і Гватарі: рефрени свободи. Olkowski, D., & Pirovolakis, E. (Ed.). (2019). Deleuze and Guattari's Philosophy of Freedom. Freedom's Refrains. New York: Routledge.

Огляд книги Olkowski, D., & Pirovolakis, E. (Ed.). (2019). *Deleuze and Guattari's Philosophy of Freedom. Freedom's Refrains*. New York: Routledge.

Pavlo Bartusiak, PhD, Lviv National Stepan Gzhytsky University of Veterinary Medicine and Biotechnology (Lviv, Ukraine).

Павло Бартусяк, к. філос. н., Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. Гжицького.

e-mail: bartusyak@gmail.com
